

УДК 94(477.7:477.64)"15/16"(045)

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я ЯК ЗОНА ФРОНТИРУ У XVI–  
XVII СТ.

Надія Гаврилюк,  
доктор історичних наук,  
заступник директора з наукових питань  
НДІ українознавства КНУ  
ім. Тараса Шевченка  
orcid.org/0000-0002-2369-5701

*Розглядається Північне Причорномор'я як важлива контактна зона між Запорозькою Січчю та Кримським ханством у XVI–XVII ст. Мета та завдання: представити теоретичні засади гіпотези розгляду Північного Причорномор'я як фронтирної (контактної) зони. Розглянути існуючі положення «теорії контактних зон» та представити на цій основі теоретичні засади гіпотези розгляду Північного Причорномор'я як фронтирної (контактної) зони. Проаналізована динаміка відносин між козаками, татарами, ногайцями та простежено еволюцію форм співіснування – від гострого протистояння до періодичних союзів.*

*Ключові слова. Північне Причорномор'я, Запорозька Січ, Кримське ханство, зона контакту, фронтір, козаки, татари, ногайці.*

*Nothern Black Sea area is seen as an important contact zone between the Zaporozhye Sich and the Crimean Khanate in the 16th–17th centuries. Target and taski: to present theoretical hypotheses to the view of the Northern Black Sea area region as a frontier (contact) zone. Based on of the “theory of contact zones” are Based on the theoretical hypothesis to presente regarding the view of the Northern Black Sea area as a frontier (contact) zone. The dynamics of alliances between the Cossacks, Tatars, Nogais have been analyzed and followed by the evolution of forms of coexistence – from acute confrontation to periodic unions.*

*Key words. the Northern Black Sea area, Zaporozka Sich, Crimean Khanate, contact zone, frontier, Cossacks, Tatars, Nogais*

Теоретико-методологічним підґрунтям при вивченні модерної історії України може бути проблема фронтиру. У англomовній літературі подібні до Причорномор'я прикордонні регіони визначаються з кінця XIX ст. відповідно до гіпотези Фредеріка Тернера про те, що демократизм та свобода суспільства (у даному випадку – американського), сформувалася під впливом відкритих просторів Дикого Заходу під час постійної експансії європейських переселенців.

В українській історіографії (роботи Я. Дашкевича, В.А. Брехуненка та ін.) було висловлено припущення, що фронтирною зоною на Євразійському континенті може бути Великий пояс степів, частиною якого є степова частина Північного Причорномор'я. Саме це визначило історичну долю всіх «народів фронтиру» (пограниччя).

У вітчизняній історіографії український Південь має свої особливості. Він «затиснутий» між заселеними північними регіонами та Кримом і розглядається дослідниками як слабо заселене християнсько-мусульманське порубіжжя, зона постійної конфронтації та напруги. Актуальність пропонованого дослідження визначається доцільністю вивчення не тільки прикордонних земель, але й у неупередженому вивченні історії тих геополітичних «гравців», що впливали на розвиток прикордонних регіонів. Варто зосередитися на регіонах, які традиційно перебували поза фокусом загальнонаціональних історичних досліджень, розглядаючи їх у комплексі з боку інтересів Запорожжя і Криму. Адже й сьогодні Україна знову переживає виклики, пов'язані з геополітичним положенням Криму та степового Півдня. Досвід взаємодії народів, що мешкали у Північному Причорномор'ї та Криму в XV–XVII ст., є джерелом розуміння закономірностей конфліктів, стратегій виживання, союзів і культурного обміну.

Мета та завдання: представити існуючі уявлення «теорії контактних зон» та представити на цій основі теоретичні засади гіпотези розгляду Північного Причорномор'я як фронтирної (контактної) зони.

Ключові положення гіпотези:

1. Контактна зона Північного Причорномор'я у XV–XVII ст. існувала як багаторівнева та багатовекторна система взаємодії – військової, економічної, культурної та адміністративної.

2. Попри тривале протистояння між різними групами населення регіону, мали місце періоди співпраці та взаємовигідних зв'язків (торгівля, союзи, обмін полоненими).

3. Географічне розташування річок, лиманів, поселень, фортець та торговельних маршрутів визначало не лише стратегічну, але й економічну значущість регіону.

4. Нові методи (переплетення картографії, археології, моделювання, історії торгівлі) відкривають нові дослідницькі перспективи, ще не використані у традиційній історії.

5. Стратегічна важливість відновлення історичної пам'яті про співпрацю й взаємовигідні форми співіснування для сучасної національної ідентичності та соціальної консолідації.

Таблиця 1. Особливості сучасного підходу до вивчення Північного Причорномор'я як фронтирної (контактної) зони.

| Пропонується                                                    | Переваги                                                                                                     | Раніше                                        |
|-----------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|
| XV–XVII ст. – початок інтенсивного використання контактної зони | Широкі хронологічні рамки – можливість представити процес у динаміці                                         | Переважно мова йшла про XVII–XVIII ст         |
| Північне Причорномор'я і Крим                                   | Широкі територіальні рамки – можливості порівняння                                                           | Розглядалися окремо Запорозжя, окремо – Крим. |
| Включення у дослідження мешканців всього Причорномор'я          | Дослідження кочовиків археологічними даними                                                                  | Недостатнє дослідження кочовиків ногайців     |
| Інтердисциплінарність                                           | Історія, археологія, архівознавство, геоєкологія, торговельно-економічний аналіз, палеоекономічні та історія | Лише соціально-політична та військова історія |

| Пропонується          | Переваги                                                             | Раніше                                |
|-----------------------|----------------------------------------------------------------------|---------------------------------------|
|                       | палеоекологічні дослідження                                          |                                       |
| Підходи               | Поєднання історії, картографії, археології, економіки.               | Часто – лише політична історія        |
| Фокус на консолідацію | Аналіз співпраці, торгівельних зв'язків і спільної протидії загрозам | Акцент на протистоянні та вторгненнях |

У поєднанні це дозволяє подивитись на контактну зону як на самостійно активну просторову систему взаємодій, а не лише як арену військових подій.

Стаття базується на **інтегративному міждисциплінарному підході**, що поєднує інструменти історичної науки, археології, етнології, культурології, політології, картографії та українознавчої традиції. Основною методологічною платформою є концепція **контактної** (фронтирної) **зони**, яка розглядає прикордонні території як простори складної взаємодії, культурного перетину та політичного конфлікту. Такий підхід дозволяє розглядати Північне Причорномор'я й Крим не лише як об'єкти історичного аналізу, а як динамічний простір міжкультурної взаємодії, політичного суперництва і містить в собі безцінний досвід виживання та співіснування різних людностей у складних природно-історичних умовах.

Для реконструкції хронології подій, аналізу дипломатичних, військових і соціальних процесів у Дикому полі та Криму буде використовуватися історико-аналітичний метод. Він застосовується також під час роботи з першоджерелами (літописи, хроніки, документи іноземних посольств, кадіаскерські дефтери, епіграфічні джерела, картографічні матеріали).

Порівняльно-історичний метод у поєднанні з ретроспективним дозволить зіставляти взаємодію Кримського ханства та Запорозької Січі з аналогічними процесами в інших прикордонних регіонах Європи і світу, виявляючи спільні риси та унікальні особливості.

Метод історичної географії буде застосований для відтворення етногеографії регіону. Він дасть змогу проаналізувати зміни образів Криму й

Північне Причорномор'я в історичних документах і в національних історіографіях (українській, російській, кримськотатарській, османській).

Історико-джерелознавчий аналіз спрямований на критичне опрацювання писемних (літописи, хроніки, дипломатичне листування, кадіаскерські дефтери), археологічних (матеріальна культура поселень, залишків запорозьких січей), картографічних та етнографічних джерел. Застосовується принцип контекстуалізації кожного джерела з урахуванням історичних умов його створення.

Мікроісторичний підхід. Особлива увага приділяється локальним історіям, зокрема подіям і персонажам, що діяли в прикордонних регіонах (наприклад, в пониззі Дніпра, на території сучасної Херсонщини та Миколаївщини). Це дозволяє глибше зрозуміти механізми взаємодії «на місцях».

Представлена комбінація методів, дозволить не лише реконструювати події XV–XVII ст., а й дати їм нову інтерпретацію з урахуванням сучасного наукового дискурсу.